

TEMA

ole martin høystad

historie srdce

TEMA

Ole Martin Høystad

Historie srdce

ole martin høystad

historie srdce

This translation has been published with the financial support of NORLA.

Copyright © Spartacus Forlag AS 2003

The translation is based on revised Norwegian text from 2011

Norwegian edition published by Spartacus Forlag AS, Norway

Published by agreement with Hagen Agency, Norway

Translation © Daniela Mrázová, 2011

Cover and layout © Lucie Mrázová, 2011

ISBN 978-80-87497-40-1

ISBN 978-80-7473-052-8 PDF

Věnováno Sigrid

Předmluva ke druhému norskému a prvnímu českému vydání

Za dlouhé věky už přišla na svět spousta důležitých knih, které mají co říct. A takové knihy stále vznikají, protože jejich autoři a autorky mají na srdci něco, co k nim promlouvá tak silně, že to musí sdělit druhým navzdory všem překážkám, při nichž může jít leckdy o život. Duchovní dějiny i dějiny lidské civilizace jsou do velké míry vyprávěním o osudech knih. A my pořád čteme, protože existují díla, která nás dokážou zaujmout, zasáhnout až do srdce, dojmout emocionálně i nadchnout intelektuálně a vyvolat u nás odezvu v podobě postojů i skutků, individuálně i kolektivně.

Právě o tom pojednává tato kniha, o neklidném srdci, Augustinově *cor inquietum*, které hledá něco jiného a lepšího a které se pokouší odhalit vnitřní i vnější důvody svého neklidu. Tato kniha však není jen o tom, co leží lidem na srdci a co jejich srdce dojíká, ale o všem, co srdce zobrazuje a představuje v naší západní kultuře a v některých dalších příbuzných vyspělých kulturách. Právě tyto tvůrčí síly mě oslovily a staly se hnací silou mé odborné práce.

Třebaže je srdce hlavním symbolem toho, co znamená být člověkem, ve světové literatuře není mnoho knih o srdci, které by nebyly lékařské. Přesto však nějaké existují, což vysvítá i z bibliografie na konci této publikace. Těmto knihám patří můj velký dík. Toto ztvárnění se však od nich liší tím, že kromě zprostředkování obecné kulturně-historické látky zahrnuje také jistou antropologickou perspektivu, která míří k systematictějšímu určení reprezentací srdce z dnešního pohledu. Kromě toho jsem chtěl zdůraznit roli islámu a perské a arabské poezie, jejichž nepřítomnost ve většině ostatních historií srdce přímo bije do očí, a zároveň vyzdvihnout vzájemný vliv a závislost mezi křesťansko-evropskou a islámsko-arabskou kulturou. Moje práce se také vyznačuje mezioborovým pojetím, kromě pramenů z dějin náboženství, kultury a myšlení čerpám z důležitých literárních děl, vnímáních z kulturně-historické a antropologické perspektivy.

První norské vydání z roku 2003 bylo přeloženo do řady jazyků: němčiny, angličtiny, španělštiny, korejštiny, dánštiny, estonštiny, ruštiny, srbštiny, řečtiny a italštiny a další překlady jsou na cestě. Jak byla kniha překládána do různých jazyků, pokoušel jsem se – často na výzvu překladatele nebo vydavatelství – zprostředkovat něco dalšího ze srdeční tradice dotyčných jazykových a kulturních oblastí, a to se nyní objevuje ve druhém rozšířeném vydání z roku 2011. Německý překlad se tak mimo jiné rozšířil o dodatek o Goethově srdeční symbolice a jeho vztahu k islámu. V anglickém překladu zase na přání nakladatele přibyla kapitola o srdečních transplantacích a z mé iniciativy kapitola o „srdci temnoty“, jelikož zájem o zlo, které zasahuje srdce, byl právě jedním z motivů, proč jsem kdysi tuto knihu začal psát. Bohužel právě tato kapitola nabyla od svého vzniku na aktuálnosti.

Zlo, které zasáhlo Norsko při teroristickém útoku 22. července 2011, potvrzuje ústřední tezi kapitoly o „srdci temnoty“: *Člověk, který zabije své vlastní srdce, skončí jako vrah ostatních lidí*. Norsko se tomuto zlu nepostavilo s nenávistí a s voláním po odplatě, ale s ještě větší otevřeností a demokracií, péčí a v neposlední řadě s láskou. Ostrov Utøya, kde se odehrál onen srdcervoucí masakr nevinných mladých lidí, připomíná svým tvarem srdce. Po útoku se Utøya proměnila v symbol soudržnosti, soucitu a lásky, pojmů, o kterých pojednává právě tato kniha. Nejlepší obranou proti zlu je v člověku odmalička pěstovat empatii, která mu znemožní způsobit utrpení nevinným, aniž by dotyčný sám pocítil v srdci bolest a soucit.

Ačkoli je Norsko jen malou zemí na okraji Evropy, nemohlo se po 2. světové válce vyhnout globálním konfliktům a v mnoha ohledech zůstalo vydáno svým mocným sousedům na milost a nemilost. V tomto aspektu sdílí společný osud s Českou republikou. V naší společné paměti leží osudy obou Masaryků i hrůza nacistické krutovlády během 2. světové války. Potlačení pražského jara v roce 1968 prožívali Norové hluboce a bolestně. Česká republika a Norsko jako malé země se starou a bohatou kulturní tradicí však můžou zastupo-

vat lidské hodnoty, demokracii a otevřenost a vyzývat k toleranci ve světě prostoupeném násilím.

Poté, co jsem tuto knihu poslal na srdečnou okružní cestu po všech kontinentech a potvrdilo se mi, že srdce hovoří k srdci přes všechny jazykové, náboženské i kulturní hranice, mám velkou radost z toho, že můžu s tímto překladem poslat srdečný pozdrav i svým novým českým čtenářům. Doufám, že Historie srdce bude nadále čtivá i hodná čtení, a to nejen pro odborníky, jimiž jsou v tomto případě všichni, kteří jsou se svým srdcem v kontaktu a rádi by se pustili do zkoumání jeho kořenů i vlastností.

Bø i Telemark, 29. července 2011
Ole Martin Høystad

Úvod

*Srdce má své důvody,
které rozum nezná.*

B. Pascal

Magické srdce, které nám pravidelným rytmem bije v hrudi, je už od pradávných časů kulturních dějin člověka velkým tajemstvím a záhadou lidského života. Už nejstarší písemné starověké prameny, které pocházejí z Mezopotámie z doby 3000 let př. n. l., pojednávají o srdci, jeho vzestupech i pádech. Srdce je otázkou života a smrti, nejen ve smyslu tělesném, ale i duševním. Ve většině náboženství a myšlenkových směrů je to, co má následovat po smrti, spjata s otázkou osobních a morálních vlastností srdce a se vším, co představuje.

Ve chvíli, kdy se sumero-babylónský hrdina Gilgameš, jehož příběh byl zapsán kolem roku 2000 př. n. l., ocitne v nejkritičtější a nejdramatičtější chvíli svého života, obětuje bohům srdce. Proč to dělá? Když staří Egypťané balzamovali mrtvé tělo, bylo srdce jediným vnitřním orgánem, které vložili zpět do hrudního koše, než jej znovu uzavřeli a tělo zabalili do lněného plátna. Proč Egypťané uchovávali právě srdce?

Zatímco Egypťané pečovali o to, aby si mrtví s sebou do říše smrti brali své srdce, Aztékové ve Střední Americe odníмали srdce živým lidem po desetitisících, vyřezávali jim je z hrudí pazourkovými noži, a dokud ještě bila, obětovali je bohům. Tyto poměry v egyptské a aztécké kultuře ukazují, že srdce má v různých kulturách velice odlišný význam. Může srdce stejně dobře lidi rozdělovat jako spojit? Křesťanští a humanističtí Evropané se přirozeně mohou ptát, jak mohli být Aztékové tak krutí, tak nemilosrdní, pokud ovšem taková opravdu byli.

Právě na tyto otázky se naše kniha snaží odpovědět: *Jak je srdce vnímáno, co představuje v některých centrálních vyspělých kulturách*

a jak se naše vlastní evropské srdce zformovalo během dlouhého historického vývoje se svými rozličnými metaforickými podobami a funkcemi? Aby bylo pojednání nějak ohraničeno, věnuje se těm kulturám, které jsou přímým či nepřímým způsobem součástí naší vlastní evropské historie v jedné dlouhé vývojové linii. To znamená, že ve středu bude stát Blízký východ, jelikož židovství jako předpoklad křesťanství vzniklo na základě výpůjček a vlivů jiných kultur této oblasti, především sumero-babylónské a staroegyptské, vůči nimž se Židé často vymezovali, aby získali vlastní identitu, která by je odlišovala od sousedů. To platí i pro jejich vnímání srdce, které v židovství dostává zcela jiný obsah než u Babylóňanů a Egyptanů.

Ačkoli Nový zákon staví na pojetí srdce ze Starého zákona, má srdce v křesťanství jiný obsah než v židovství. To souvisí s příběhem Ježíšova utrpení a s rolí krve v křesťanství. Ježíšův dramatický život a souvislost mezi jeho krví a srdcem dává široký prostor jak výkladům, tak symbolickým reprezentacím, a stává se základem toho, co v průběhu středověku dospívá jako evropská kultura. Tento příběh je plný paradoxů.

Jedním z nich je fakt, že evropská kultura je do velké míry ovlivněna islámsko-arabskou, ačkoli právě tyto dvě kultury bývají prezentovány jako protiklady. Právě díky zkoumání pojetí srdce v těchto dvou kulturách vycházejí najevo nejen rozdíly mezi nimi, ale také arabský vliv, který naše evropská srdce odjakživa utvářel. Proto zde tvrdím, že moderní Evropan je do značné míry produktem kontaktu mezi evropskou a muslimsko-arabskou kulturou vrcholného středověku. A proto v tomto pojednání zaujímá islámsko-arabské pojetí srdce centrální místo.

Říká se, že evropská kultura má dva hlavní prameny: židovsko-biblické myšlení a antické Řecko. Zatímco se naše náboženská víra odvozuje od semitské tradice, tak jak ji odráží Bible, naše umění, filozofie a věda jsou do značné míry inspirovány kulturou řeckou. Ale nejstarší řecký člověk, jak jej známe z Homérova líčení z doby přibližně 700 let př. n. l., se od Evropana velice liší. Jako východisko pro

to vezmeme pojetí srdce u Homéra – nakolik jeho literární postavy mají srdce v našem slova smyslu – a prozkoumáme, zda se v člověku nalézá něco *konstantního*, něco univerzálního nebo všeobecně lidského, co nás spojuje s předkřesťanským homérským člověkem. Stejnou otázku si pak položíme při zkoumání našich vikinských předků.

Naši staroseverští předkové nebyli měkkosrdcatí, bojovali jako posedlí berserkové a uctívali bohy oběťmi, včetně lidských. Bůh oběšenců, Ódin, obětoval sám sebe a oběsil se na posvátném stromě. Ale zda to udělal kvůli tomu, aby přišel o rozum a spasil své srdce, nebo aby rozluštil tajemství života, to vlastně nevíme. Staroseverské srdce je pro nás i nadále tajemstvím stejně jako srdce aztécké.

Důvodem, proč je v této knize Aztékům věnována samostatná kapitola, je fakt, že jejich srdce zaujímá obzvláště spektakulární místo v dějinách, které jsou tak krvavé a děsuplné, že to překračuje naše chápání. Je obtížné pochopit, že i děsuplné a strašlivé věci mohou v kultuře představovat tvůrčí faktor, jako tomu bylo ve Střední Americe, kde bylo obětování lidí rozšířené. Proto si španělští conquistadoři vzali za úkol tuto kulturu zcela vyhladit. To zvládli velice efektivně, nadto s požehnáním katolické církve. Během několika málo let rozprášili Evropané aztéckou kulturu i ostatní vyspělé kultury ve Střední Americe, vyrabovali jejich poklady dobře zorganizovanou státní loupeží, jakou lidstvo dosud nezažilo. Během 16. století klesl počet obyvatel na území dnešního Mexika z přibližně 25 milionů na necelý jeden milion. Kdo byl vlastně bez srdce, nekřesťanští Aztékové, nebo humanističtí Evropané? Vypadá to, jako by srdce mohlo být naplněno všemi druhy představ a pocitů, které jsou tu tvůrčí, tu ničivé. Nabízí se tedy otázka, co je člověk vlastně zač. Druhý díl této knihy se na tuto otázku pokouší odpovědět tím, že sleduje vývoj metaforiky srdce v moderní evropské kultuře.

Mimo perspektivu tohoto pojednání zůstávají některé z nejceněnějších reprezentací duševních dějin lidstva. To platí pro celou asijskou tradici, staroindickou a staročínskou kulturu, hinduismus, buddhismus a taoismus. Názor na člověka v těchto tradicích není o nic méně

ušlechtilý než pohled křesťansko-evropský. Ve srovnání s požadavky buddhismu na klidnou mysl, kontemplaci a vnitřní harmonii vypadáme my, Evropané, jako snaživci fixovaní na cíl, primitivové toužící po moci a sebestřední materialisté. Nicméně zde musejí tyto alternativní dějiny ustoupit, abychom se mohli pohroužit do naší vlastní historie srdce.

Není však snadné rozhodnout, co srdce představuje. O jakém srdci to vlastně mluvíme? O srdci jako tělesné *substanci*, nebo o srdci jako *symbolu*? V této knize jde především o metaforické reprezentace srdce, srdce jako *obraz* a *symbol*, a tedy srdce jako něco, co je třeba vyložit. Kromě toho bývá srdce sídlem svědomí, jelikož špatné svědomí se vnímá jako bodnutí u srdce nebo bolest v srdci. Proto je v srdci umístěna i duše, neboť svědomí a duše spolu souvisejí. Ale své místo v srdci zaujímají nejčastěji láska, vášeň a city různého druhu, neboť jak zamilování, tak milostné trápení, soucit a další pocity se pojí se smyslovými reakcemi, které se zaznamenávají v srdci. V důsledku toho se srdce stává jak obrazem těchto pocitů, tak *symptomem*, symptomem něčeho, co se děje jak v srdci, tak mimo něj – jak tělesně, tak duševně a společensky – na což srdce reaguje symptomaticky. Takový obraz nazývá rétorika *metonymií*, označení části, která hostí určitý jev, se začne používat místo jevu samotného. Metonymie je tak schopná zahrnout jak tělesnou, tak duševní stránku výrazu, doslovnou i obraznou v jednom slově. Tyto dvě stránky možná objasňují, proč se srdce v naší kultuře stalo královským symbolem, přestože jinak uctíváme intelekt mozku. Mozek je fakt, nikoli obraz. Srdce je obojí.

Srdce je tedy zároveň *substancí*, *symptomem* a *symbolem* a nikdy je nelze redukovat na jazyk a symbol. Magie srdce nespočívá pouze v jeho symbolické síle, ale i v tom, že srdce je orgánem samotného života, který bije snadno postřehnutelnými údery přibližně 60–100krát za minutu, asi 100 000krát za den, přičemž denně přepumpuje kolem 6000 litrů krve v těle, tedy miliony litrů krve během jednoho průměrně dlouhého života. A tento nejpilnější sval v našem organis-

mu je současně jediným, který pracuje nezávisle na naší vůli, se svým vlastním nervovým systémem. Proto srdce představuje něco pozoruhodného, co nám připomíná, že život pramení z něčeho, co je mimo naši kontrolu. Proto nás tak fascinuje kardiologie a kardiochirurgie. A proto je jedna kapitola této knihy zcela věnována transplantacím srdce, které nám kladou otázku, nakolik může člověk ovládat vlastní tělo a manipulovat se životem.

Skutečnost, že v sobě srdce nese spoustu významů, reflektuje i mluvený jazyk, který je plný obrazných, metaforických a metonymických úsloví s výrazem srdce. Říkáme, že někomu je lehké u srdce, něco nám leží na srdci, ale pak nám spadne kámen ze srdce, můžeme mít zlomené srdce (což může být i šťastná událost). Ideálem je naslouchat hlasu srdce a být věrný svému srdci. Srdce může něčím přetékat a lze i něco říct od srdce a mít co na srdci, to na jazyku. Současně ale lze v češtině říci něco pěkně od plic nebo v norštině mluvit rovnou od jater, což je výraz, který je pozůstatkem z archaické předkřesťanské antropologie, v níž byla játra důležitější než srdce. To, co je z celého srdce, je myšleno upřímně a může odhalit neupřímného člověka. Pak už nestačí srdečné pozdravy a dát si ruku na srdce. Velkorysí lidé mají široké srdce, můžeme zažít něco srdcervoucího a mít srdce v krku a v kalhotách, srdce se může sevřít, může puknout nebo krvácet, protože nás něco zasáhlo až do srdce. Srdce ale souvisí i s rozumem, jak o tom svědčí anglický výraz *learn by heart* (naučit se nazpaměť, doslova naučit se srdcem).

Mnoho metafor sděluje něco o osobnostních a morálních vlastnostech. Mluvíme o lidech dobrosrdečných a lidech nemilosrdných, o tom, že někdo má tvrdé srdce a někdo je měkkosrdcatý, někdo má vroucí srdce a někdo chladné. Naše srdečnost a schopnost soucitu prozrazují, jací jsme. Právě proto je nezbytné zkoumat své srdce, ačkoli může být bolestné i trapné odkrývat jeho vlastnosti a může nás sklíčit, když jiní dají najevo, že jejich srdečnost byla falešná. Proto můžeme mít tendenci brát do úst slova z Ibsenova Peera Gynta (jimiž cituje Bibli, Knihu žalmů 7, 10), že *zkoumat srdce a ledví* není našim

úkolem. Jenže právě to si tato kniha vytkla za cíl – jako božský požadavek to zformulovali již v antickém Řecku nápisem nad vchodem do Apollónova chrámu v Delfách: *Gnóthi seauton – Poznej sám sebe!*

Vlastnosti srdce jsou více než jen teoretickou otázkou. To samozřejmě neznamená, že reflexe nebo teoretické objasnění, co je srdce a co představuje, nejsou důležité v tom takzvaně skutečném životě. Jedním z velkých divů lidského života je skutečnost, že slova nejsou jen slovy, ale i činy. Slova vytvářejí to, co pojmenovávají. Jazyk je takzvaně performativní. Co je vyřčeno, to se stane. A platí to i ve vztahu k srdci, které samo o sobě poukazuje na onen zvláštní vztah mezi jazykem a tím, na co jazyk odkazuje. Když mluvíme o „srdci“, nevíme vždy, zda je řeč o srdci jako o něčem, co se díky své podstatě pojí s mystériem, které bije pravidelnými úderý v naší hrudi, nebo o něčem jiném, co odkazuje na různé symbolické hodnoty, postoje a osobní vlastnosti, pro které je srdce obrazem. Ať už myslíme na to či ono, je „skutečné“ i „obrazné“ srdce utvářeno jazykem, kterým o něm mluvíme. Mezi pocity srdce a slovy a pojmy, které se k nim vážou, existuje nerozlučné pouto. Proto se tato kniha věnuje stejně *srdci jazyka jako jazyku srdce*.

Nerozlučné pouto mezi srdcem jako něčím daným či vrozeným na jedné straně a obrazem nebo symbolem na straně druhé je vyjádřeno i ve známém citátu o *lidských srdcích* norské spisovatelky Sigrid Undsetové. Na konci knihy *Příběhy krále Artuše a rytířů Kulatého stolu* z roku 1915 píše:

Jak čas běží, obyčeje a zvyky se velmi mění, i víra lidí se proměňuje a jejich mínění o mnoha věcech také. Jen lidská srdce se po všechny časy vůbec nemění.

Tato věta se nachází na konci díla, které pojednává o erotické vášni v rytířském období, v historickém úseku, který do značné míry zformoval naše evropská srdce. Srdce se v tomto citátu stává metaforou citů a lásky, zejména pak erotické vášně. Sigrid Undsetová tvrdí, že

tyto city, erotická láska a vášně, se nemění, ale zůstávají stejné ve všech obdobích a na všech místech. To znamená, že člověk má danou nebo stálou povahu. Mnozí se domnívají, že tomu tak není.

Většina odborníků na vývoj člověka je toho názoru, že člověk je od narození otevřenou a neurčenou bytostí, která se musí během života formovat pomocí učení a umělé nebo záměrné výchovy. V takovém případě by byl člověk nejen nejtvárnější, ale i *nejnestabilnější* a *nejnepředvídatelnější* ze všech bytostí na Zemi. V této nestabilitě a nevědomosti člověk hledá něco konstantního, něco, co představuje pevné nebo neredukovatelné jádro, něco, z čeho vše relativní pramení nebo je k tomu lze vztáhnout. A právě tady se jako vhodný kandidát hlásí srdce, a to především jako sídlo a obraz lásky, duše a svědomí. Takovou funkci má každopádně srdce v naší křesťanské evropské kultuře od jejího vzniku několik století po Kristově narození.

Vnímání srdce jako mravní normy však stojí v protikladu k zanícené metafoře srdce z pera Sigrídy Undsetové, neboť city a erotická vášně jdou často proti tomu, co je morálně správné. To, co Undsetová vyjadřuje, není ani příliš optimistickým názorem na lidskou povahu. Spíše to stojí v rozporu s naší západní humanistickou tradicí, která tvrdí, že člověk je ve vztahu k sebeutváření svobodný a odpovědný. Jde tedy o utváření srdce a jeho povahu. Ale pak slyšíme, že to, čeho je srdce obrazem v citovém i erotickém ohledu, je *konstantní* a neměnné, skoro jako přírodní zákon. Pokud tomu není ještě hůř. Protože tvrzení o *lidských srdcích* implikuje ve svém kontextu, že člověk je v každém okamžiku v *moci svých vášní*. Pokud je to pravda, je to ještě hroživější v naší době, kdy jak jednotlivci, tak skupiny a společnosti disponují tak destruktivními zbraněmi, že je v nebezpečí nejen naše demokracie, ale i veškerá civilizace a samotný lidský druh. Zvláště dostanou-li se tyto zbraně do rukou lidem, kteří jsou, řečeno doslova, v *moci svých vášní*, ať už jsou to vášně politické, náboženské, nebo erotické.

Tvrzení Sigrídy Undsetové o tom, že člověk je v *moci svých vášní*, platí jen pro jednu stránku srdce, *srdce temnoty*. Druhá stránka jsou pozitivní tvůrčí síly, které reprezentuje Pascalův známý citát „Srdce

má své důvody, které rozum nezná“ (Le cœur a ses raisons, que la raison ne connaît point). Tyto hluboké (rozumové) důvody (raisons) zkoumají mnohé vyspělé kultury a jsou cílem mnoha hledačů pravdy, mj. mezi súfijí a křesťanskými mystiky. Právě tyto tvůrčí prameny hledal romantismus, když dával citům takovou přednost před rozumem, že to nás, Evropany, ovlivňuje i dnes.

Jelikož se zdá, že srdce i přes všechny historické odlišnosti zaujímá v mnoha kulturách ústřední místo, představuje snad i něco, co mají všichni lidé společné. Možná by srdce mohlo postavit most mezi kulturami, které mají jinak problémy si porozumět? Možná je to tak, že existuje jazyk srdce společný všem lidem ve všech kulturách, jazyk, jímž si lidé bezprostředně rozumí bez ohledu na jazykové bariéry, náboženské protiklady a kulturní rozdíly?

Nebo je to jen klíšé, když se říká, že srdce promlouvá k srdci? Tomu nasvědčuje setkání conquistadorů s Aztéky. A současný vztah mezi Židy a Palestinci na Blízkém východě. Ale právě proto, že mezi různými kulturami mohou být zásadní rozdíly, je o to důležitější jim porozumět – nejen proto, abychom porozuměli „těm druhým“, ale abychom porozuměli sami sobě. Zdá se totiž, že musíme mít někoho, s kým se srovnávat, abychom mohli chápat sami sebe a svou vlastní identitu. Rozdíly a roztržky jsou pro porozumění stejně důležité jako podobnosti a souvislosti. Obdobně to platí pro naše chápání současnosti. Nemůžeme porozumět současnosti a vědět, kam směřovat, aniž bychom rozuměli své minulosti a historickému vývoji. Abychom porozuměli komplexitě moderní evropské kultury, musíme znát složitě dějiny Evropy. Srovnávání rozdílů a podobností je pro porozumění absolutně nezbytné. Srovnávací kulturní studia jsou však obtížná, protože jsme od počátku odsouzeni k tomu vidět a chápat *to druhé* a *ty druhé* svými očima. Proto může člověk rychle dospět k tomu, že odlišné učiní stejným a stejně odlišným.

Do tohoto pojednání o rozdílech a podobnostech, o souvislostech a předělech teď vstoupíme v místech, kde to všechno začalo.

I. DÍL

SRDCE V RŮZNÝCH KULTURÁCH